

Tadeusz Gołgowski

"The Coptic Encyclopedia", ed. Azis S. Atiya, Ontario-New York 1991 :
[recenzja]

Collectanea Theologica 64/2, 206-209

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Praskie dyskusje – wykazuje końcowa deklaracja Komitetu – doprowadziły do kilku ustaleń: „pewne tradycje katolickiej refleksji, nauczania, kaznodziejstwa i praktyki w okresie patrystycznym i w Średniowieczu przyczyniły się do narodzin antysemityzmu w społeczeństwach zachodnich”; współcześnie licznym katolikom zabrakło dostatecznej czujności, by wyrazić sprzeciw wobec poczynań antysemitów; zbyt słabo odpierając ideologie nazistowskie oraz faszystowskie, wielu chrześcijan dało się doprowadzić do własnej ich zguby, na podobieństwo Żydów i innych ofiar. W stosunkach między katolikami i Żydami duch współpracy oraz dobrej woli winien zastąpić dawniejsze podejrzania, uprzedzenia i nieufności. Podkreślono konieczność systematycznego wykorzeniania „załążków antysemityzmu religijnego pojawiającego się w publikowanych tekstach, w formacji księży, w liturgii, w wykorzystywaniu katolickich środków przekazu”. Wyrażono nadzieję, że Karmel oświęcimski znajdzie „swą naturalną implantację”, a wszelkie trudności ustąpią. Strona żydowska ubolewała nad brakiem stosunków dyplomatycznych między Stolicą Apostolską a Państwem Izrael i oczekiwała udostępnienia archiwów watykańskich dla lepszego zrozumienia najciemniejszego okresu dziejów żydowskich. Delegaci katolicycy potępili antysemityzm oraz wszelkie formy rasizmu jako grzech przeciw Bogu i człowiekowi – „nie można równocześnie być autentycznie chrześcijaninem i włączać się w antysemityzm” (jednakże w tym punkcie należało wskazać prekursorstwo Piusa XI z 8 IX 1938). Wśród zaleceń wysunięto: przełożenie na języki krajowe i szeroką popularyzację wszystkich dokumentów kościelnych wiążących się z judaizmem; włączenie ich do programu nauczania teologicznego w seminariach, by w ten sposób wyeliminować resztki „nauczania pogardy”; uczulenie na każdą możliwość odradzania się antysemityzmu; wspieranie ogólnego ustawodawstwa przeciwdziałającego każdej dyskryminacji założonej na rasie czy religii; lansowanie programów oświatowych zapewniających spojrzenie na różne kultury oraz religie, także na dzieje nieszczęść spowodowanych uprzedzeniami i nienawiściami rasowymi czy religijnymi; usunięcie z podręczników wszelkich sformułowań wnoszących uprzedzenia rasowe czy religijne albo zachęcających do walk między grupami społecznymi.

Przy innej okazji rabin Jack Bemporad – biorący udział w debatach praskich przewodniczący Komitetu do Spraw Międzyreligijnych Synagogalnej Rady Ameryki – wyraził nadzieję, że Stolica Apostolska oraz Międzynarodowy Komitet Żydowski dla Międzyreligijnych Konsultacji ustanowią zespół porozumiewawczy mogący zapewnić należyte rozpowszechnianie tego finalnego dokumentu: wśród katolików i Żydów, na globalnie pojmowanym szczeblu lokalnym: każda synagoga, parafia czy wspólnota winny zrozumieć przewodnie linie nowego nauczania Soboru Watykańskiego II oraz deklaracji praskiej („Catholic International” 2[1991] 4,169nn).

Zbiór omawianych referatów oraz wypowiedzi to ogromny zasób rozważań nad świeckimi i religijnymi podstawami dwumilenijnego antysemityzmu, także nad ich związkami z Shoah. Prześwietlano fakty nie doceniane, odrzucano ubezpieczające stereotypy, przecierano trasy wzajemnej komunikacji, wytwarzano bardziej przekonującą wizję złożonych relacji katolicko-żydowskich. Nie kierowano się łagodzeniem kwestii drażliwych, które mogły okazywać się dotkliwie zwłaszcza dla katolickiego samouspokojenia – zawsze natomiast przestrzegano szacunku dla rozeznania i argumentacji strony partnerskiej. Po takim globalnym zarysowaniu historycznych szlaków antysemityzmu wolno oczekiwać analogicznych przeglądów krajowych. Kończąca deklaracja niewątpliwie zapewnia schemat stosownego przebudowywania mentalności nie tylko ludzi wierzących.

Michał Horoszewicz, Warszawa

The Coptic Encyclopedia, Editor-in-chief Azis S. ATIYA, Macmillan Publishing Company, Ontario – New York 1991.

Idea opracowania Encyklopedii Koptyjskiej narodziła się w Egipcie, a jej twórcą i gorącym propagatorem był profesor Azis S. A t i y a (1898-1990), koptyjski mediewista, wielce zasłużony dla swego Kościoła. Był on w 1953 r. organizatorem Higher Institute of Coptic Studies, instytucji skupiającej wybitnych egiptologów i koptologów, powołanej do badania koptyjskiego dziedzictwa kulturalnego. Cennym wsparciem potencjału naukowego

Institutu było także Society of Coptic Archaeology, powstałe w tym samym czasie, także w Kairze z inicjatywy Mirritta Butrosa Ghali. Wśród kolegów działających w obu wyżej wymienionych instytucjach A. Atiya propagował pomysł opracowania Encyklopedii, choć przez dziesięciolecia było to tylko marzenie. Myśl ta jednak nie opuszczała go nawet w Stanach Zjednoczonych, gdzie spędził wiele lat jako wykładowca na różnych amerykańskich uczelniach.

Jednak dopiero w 1976 r. można było rozpocząć urzeczywistnianie tego pomysłu. Z okazji odbywającego się w Kairze I Międzynarodowego Kongresu Koptologicznego, sponsorowanego przez UNESCO i Egyptian Antiquities Organization, przybyła do Egiptu duża grupa uczonych z całego świata, zajmujących się badaniem kulturalnego dziedzictwa Koptów. Przedstawiona uczestnikom Kongresu osobiście przez autora pomysłu idea opracowania Encyklopedii Koptojskiej spotkała się z dużym zainteresowaniem. Wsparcie dla niej obiecał Kościół koptojski, którego patriarcha Szenuda III był gościem Kongresu, oraz egipskie instytucje rządowe.

Oficjalnie prace nad Encyklopedią Koptojską rozpoczęto we wrześniu 1979 r. W marcu roku następnego odbyło się we Włoszech zebranie międzynarodowego komitetu redakcyjnego, który powołał Radę Redakcyjną, w skład której weszli światowej sławy koptologowie: William Y. Adams (University of Kentucky, USA), Azis S. Atiya (University of Utah, USA), arcybiskup Basilios IV (koptojski patriarcha Jerozolimy i Bliskiego Wschodu), Pierre du Bourguet SJ, (L'École du Louvre, Francja), René-Georges Coquin (École des Hautes Études, Francja), W.H.C. Friend (Glasgow University, Anglia), Mirrit Boutros Ghali (Society of Coptic Archaeology, Egipt), Antoine Guillaumont (Collège de France, Francja), Peter Grossmann (Deutsches Archäologisches Institut, Niemcy), Rodolphe Kasser (Université de Genève, Szwajcaria), Martin Krause (Westfälische Wilhelms-Universität, Münster, Niemcy), Subhi Y Labib (Kiel university, Niemcy), Tito Orlandi (Università di Roma, Włochy), Khali Samir SJ (Pontificio Instituto Orientale, Watykan).

Rada Redakcyjna przygotowała listę haseł do Encyklopedii oraz listę proponowanych autorów haseł. W trakcie swych kolejnych spotkań w latach 1982, 1984 i 1985, Rada modyfikowała listę haseł, koordynowała pracę ich autorów i rozwiązywała liczne problemy edytorskie pojawiające się z trakcie prac nad Encyklopedią. W trakcie prac nad Encyklopedią zmarli trzej członkowie Rady, Pierre du Bourguet SJ, Subhi Y. Labid oraz pomysłodawca i spiritus movens całego przedsięwzięcia, Azis S. Atiya.

Głównym ośrodkiem, gdzie przez 11 lat odbywały się prace redakcyjne nad napływającymi hasłami do Encyklopedii Koptojskiej, był Middle East Centre, stanowiący część Uniwersytetu Stanowego Utah w Salt Lake City (USA), gdzie prof. Azis S. Atiya był przez wiele lat, aż do śmierci, wykładowcą. Wydania Encyklopedii podjęło się znane wydawnictwo Macmillan Publishing Company, a jej pierwsze egzemplarze ujrzały światło dzienne w końcu 1991 r.

Autorami prawie 3000 haseł w języku angielskim jest grono wybitnych specjalistów (1205 osób) reprezentujących wszystkie główne ośrodki światowe zajmujące się badaniem kultury koptojskiej.

Hasła w Encyklopedii Koptojskiej obejmują chronologicznie okres od czasów apostołskich aż do współczesności, a geograficznie odnoszą się do krajów leżących w dolinie Nilu (Egipt, Nubia, Etopia).

Podstawowy zasób haseł z zakresu historii Kościoła, teologii i sztuki koptojskiej znajduje się w tomach 1-7 Encyklopedii. Tom 8 zawiera obszerny dodatek z hasłami poświęconymi wyłącznie historii języka koptojskiego i jego dialektów, a także obszerny indeks do tomów 1-7 oraz zestaw bardzo dobrych map. Wszystkie hasła w Encyklopedii są sygnowane przez autorów. Prawie wszystkie hasła mają bibliografię, w której pozycje ułożone są w porządku alfabetycznym. Hasła, szczególnie przeglądowe i informacyjne, powiązane są ze sobą systemem odsyłaczy, które wyróżnione są wersalikami i odsyłają czytelnika do innych haseł, gdzie może on znaleźć dalsze potrzebne informacje. Encyklopedia zawiera też pewną liczbę ślepych haseł odsyłających do miejsc, gdzie można znaleźć pokrewne lub bardziej precyzyjne informacje. Ilustracji jest niewiele i tylko w tonacji czarno-białej. Mocną stroną Encyklopedii Koptojskiej są bardzo dobre i aktualne plany kościołów i klasztorów koptojskich odsłoniętych w trakcie wykopalisk oraz mapy zgromadzone w tomie 8.

Encyklopedia Koptojska jest encyklopedią specjalną, w której czytelnik może znaleźć bardziej szczegółowe informacje dotyczące Kościoła koptojskiego, jego historii, teologii,

instytucji kościelnych a także biogramy jego wybitnych przedstawicieli i informacje o sztuce i archeologii chrześcijańskiego Egiptu, Nubii, w mniejszym stopniu, Etiopii.

Hasła biograficzne w Encyklopedii Koptyjskiej cechuje duża różnorodność. Są tutaj biogramy wszystkich koptologów (tylko niezających), choć można zadać pytanie, czy zachowano właściwe proporcje przy opracowaniu poszczególnych biogramów. Dziwią bardzo lakoniczne biogramy (zaledwie kilkudzaniowe) tak zasłużonych w badaniach koptologicznych postaci, jak A.J. Butler, S. Clarke czy J. Leroy, gdzie chciałoby się znaleźć bardziej precyzyjne informacje o ich badaniach w Egipcie, niż tylko ogólną wzmiankę, że takie badania prowadzili. Z drugiej strony zbyt obszerne wydają się być biogramy osób, które z badaniami koptologicznymi miały bardzo nikły związek lub nie prowadziły ich w ogóle np. C. Baronius, O. Marucchi, A. Pellegrini czy L. Caetani. Niepotrzebne, moim zdaniem, w Encyklopedii Koptyjskiej są biogramy takich uczonych, jak K.J. Hefele, G. Mansi, O. Bardenwer czy J.P. Migne; znacznie lepsze, pełniejsze biogramy tych postaci znaleźć można w innych encyklopediach czy nawet podręcznikach.

Przykre wrażenie na polskim czytelniku sprawia lektura biogramu Kazimierza Michałowskiego. Pomyłono w nim miejsce koptologicznego Profesora (Dayr al-Madinah zamiast Edfu), jego datę (rok 1934 zamiast 1936) i nie wspomniano ani słowem o największych odkryciach Profesora w Nubii (Faras, Dongola). W bibliografii, wśród jego publikacji, brakuje kilku najważniejszych, dotyczących Nubii chrześcijańskiej.

Patrologów zainteresują hasła osobowe poświęcone autorom koptyjskim tworzącym zarówno w języku koptyjskim, jak i arabskim. Bardzo cenne są szczególnie hasła poświęcone Koptom piszącym w okresie arabskim, których brak zazwyczaj w encyklopediach i słownikach patrystycznych; autorem wielu z nich jest Khalil Samir, SJ. Bardzo dobrze prezentują się hasła związane z gnozą, których autorami są wybitni znawcy tej problematyki (m.in. G. Quispel, E. Segelberg, J. Zandee, M. Scopello), oraz hasła omawiające poszczególne dzieła i gatunki literackie. Zdziwienie budzi obecność w Encyklopedii Koptyjskiej takich haseł, jak *Ulphilas*, *Jakub z Sarug*, *Bar Hebraeus*, *Sozomenos* czy *Sokrates Scholastyk*. Ich pobieżność, obszerne luki w podstawowej bibliografii i zupełny brak związku omawianych postaci z Egiptem każą wątpić w celowość ich zamieszczenia w Encyklopedii. Znacznie lepsze hasła na temat w/w postaci można znaleźć w innych encyklopediach czy słownikach specjalistycznych.

Bardzo rozbudowany i różnorodny jest dział biogramów prezentujący wybitnych Koptów. Nawet drugorzędne postacie mają to swoje biogramy, a szczególnie ważne są te dotyczące wszystkich kolejnych patriarchów aleksandryjskich. Ich poziom naukowy jest różny i tak np. biogram św. Marka przypomina raczej uroczyste encomium ku czci pierwszego biskupa Aleksandrii niż naukową rozprawę. Bardzo cenne naukowo są biogramy Koptów działających w różnych okresach w administracji mużmańskiej oraz biogramy wybitnych polityków koptyjskich doby nowożytnej.

Interesujące są hasła historyczne ukazujące sytuację polityczną i społeczną Koptów i ich Kościoła w różnych okresach dziejów Egiptu oraz hasła obrazujące przejawy życia społeczności koptyjskiej w Egipcie.

Rozczarowują hasła hagiograficzne. W wielu z nich pobożne legendy mieszą się z faktami, a refleksja naukowa rozwodniona jest pobożnymi dywagacjami. Są także zwykłe błędy, zbyt dużo jak na takie wydawnictwo. Czasami drażni brak rozróżnienia między prawdą historyczną a tradycją kościelną. Niektóre postacie, co do których życia brak dokumentacji, uważane są za całkowicie historyczne, a brak kwalifikacji naukowych niektórych autorów jest wyczuwalny.

Encyklopedia Koptyjska prezentuje także zestaw haseł z różnych działów teologii i ich rozumienie w Kościele koptyjskim. Tutaj bardzo źle prezentują się hasła dotyczące liturgii. W większości z nich wyraźnie uwidacznia się brak kwalifikacji naukowych ich autora, a jego orientacja w literaturze przedmiotu pozostawia wiele do życzenia. Brak w nich zupełnie perspektywy historycznej, ich treść ogranicza się w większości przypadków do czystej rubrycystyki.

Wśród haseł Encyklopedii Koptyjskiej ważne miejsce zajmują hasła topograficzne, obejmujące swym zasięgiem wszystkie miejscowości ważne w historii Kościoła koptyjskiego. Wszystkie miejscowości, gdzie miały miejsce badania archeologiczne, mają wyraźnie wydzieloną część, w której, nieraz bardzo szczegółowo, omówione są rezultaty wykopalisk z okresu chrześcijańskiego, uzupełnione planami i fotografiami. Autorem wszystkich tych

hasel jest Peter Grossmann. Inne miejscowości, gdzie brak informacji o zabytkach, opisane są skromniej. W większości przypadków podane jest położenie miejscowości oraz wzmianki o niej w źródłach historycznych.

Mocną stroną Encyklopedii koptyjskiej są hasła omawiające wszystkie najważniejsze działy sztuki koptyjskiej, opracowane przez archeologów lub muzealników zajmujących się badaniem zabytków koptyjskich (m.in. P. Grossmann, P. du Bourguet, P. Bellet, H.G. Severin). Niektóre z nich mają pionierski charakter, gdyż są podjęta po raz pierwszy w piśmiennictwie naukowym próbą syntezy naszej wiedzy o danej kategorii zabytków. Znając niejednorodność sztuki koptyjskiej, jej liczne lokalne odmiany, trudności z określeniem proveniencji większości zabytków i problemy z ich datowaniem, trzeba z uznaniem podkreślić wysiłek autorów tych hasel. W Encyklopedii znalazły się także hasła prezentujące największe muzea świata posiadające w swoich zbiorach znaczące kolekcje zabytków koptyjskich. Cenne są także hasła ikonograficzne ukazujące występowanie różnych tematów lub motywów w sztuce koptyjskiej.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż opublikowana po raz pierwszy specjalistyczna Encyklopedia Koptyjska jest dziełem nowatorskim, które nie ustrzegło się pewnych błędów.

Jak się zdaje, wydawcy nie wypracowali sobie konsekwentnych zasad doboru współpracowników, autorów hasel. W zespole autorów dziwi brak wielu nazwisk wybitnych koptologów lub sygnowanie przez niektórych z nich hasel dalekich od ich specjalizacji. Typowym przykładem są na przykład hasła „polskie” dotyczące odkryć w Nubii. Takie hasła jak Dongola, Faras, Kazimierz Michałowski zostały napisane przez autorów obcych (William Y. Adams, Azis S. Atiya), ze szkodą dla ich zawartości. Polacy napisali by je bardziej kompetentnie.

Dobra encyklopedia nie powinna być pozbawiona aparatu naukowego. W niektórych hasłach Encyklopedii Koptyjskiej stoi on na bardzo wysokim poziomie, lecz w zbyt wielu hasłach można zauważyć w bibliografii duże luki, jak na tak poważne wydawnictwo.

Porównanie treści wielu pokrewnych hasel sprawia czasem wrażenie, że brak było w zespole redagującym Encyklopedię zwykłej koordynacji, która pozwoliłaby uniknąć rozbieżności. Niekiedy treść hasel przeczy sobie podając odmienne informacje. Dobór tekstów źródłowych w niektórych hasłach jest co najmniej dyskusyjny. W wielu hasłach brak rozróżnienia między prawdą historyczną a tradycją kościelną, lecz to apologetyczne nastawienie wielu autorów, głównie pochodzenia koptyjskiego, można wytłumaczyć trudną sytuacją społeczno-polityczną Koptów, żyjących we wrogim im islamskim otoczeniu.

Mimo wyrażonych zastrzeżeń co do treści niektórych hasel i niedociągnięć redakcyjnych Encyklopedia Koptyjska stanowi bezcenne narzędzie pracy dla wszystkich zajmujących się studiami nad dziejami Kościoła koptyjskiego i dziedzictwem kulturalnym Koptów.

Tadeusz Gołgowski, Warszawa

Henryk PAPROCKI, *Le Mystère de l'Eucharistie. Genèse et interprétation de la liturgie eucharistique byzantine*, Les Éditions du Cerf, Paris 1993.

Liturgia jest sercem Kościoła prawosławnego, tajemnicą prawdziwej i realnej wspólnoty z Chrystusem. Eucharystia jest „sakramentem sakramentów”, centralnym sakramentem Kościoła, źródłem innych czynności sakramentalnych. Życie i działalność każdego członka Kościoła znajduje wyraz w zgromadzeniu eucharystycznym, a szczyt życia chrześcijańskiego ma miejsce w tajemnicy Eucharystii. Ponieważ życie Kościoła przejawia się najpełniej w liturgii, przeto jej znajomość jest koniecznością dla wszystkich, nie tylko dla duchownych.

Pogłębieniu tej znajomości służy nowa, druga z kolei książka ks. Henryka Paprockiego wydana przez renomowane teologiczne wydawnictwo francuskie Les Éditions du Cerf. Książkę przetłumaczyła doskonale z języka polskiego Francoise Lhoest. Ks. Paprocki jest duchownym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i wykładowcą w prawosławnym Seminarium Duchownym w Warszawie.

Liturgia bizantyjska wykazuje pewną symetrię w swojej budowie, łatwą do zauważenia